

UDC: 82.0

ТРАДИЦІЇ, ЯКІ ПОТРІБНО ЗБЕРЕГТИ (НЕАКАДЕМІЧНІ ЗАМІТКИ)

Еліна Свенцицька

Доктор філологічних наук, професор, запрошений професор,
Університет Саленто (Лечче) (ІТАЛІЙСЬКА РЕСПУБЛІКА),
Piazza Tancredi, n.7 - 73100 Lecce
e-mail: elinasvm@gmail.com

РЕФЕРАТ

Мета – визначити й розглянути основні цінності філологічної культури, які мають визначають наступність і збереження літературознавством своєї наукової специфіки. **Результати.** Літературознавча наука, як і література, в ситуації війни стоїть перед загрозою: чесно реагуючи на ту абсолютну наругу над гуманітарними цінностями, яка відбувається, вона або перетворюється на зброю – тобто фактично публіцистику, або стає прикрасою важкого побуту, забавою, відпочинком від тягот життя. Щоб не перетворити науку на публіцистику потрібно, перш за все, пам'ятати про онтологічну природу літератури. В конкретному дослідженні треба поєднати відчуття відкритості твору в історичний процес з уявленням про літературний твір як про висловлення принципово іншої людини. Згідно цієї логіки культура літературознавчого аналізу полягає в тому, щоб уявити літературний твір як універсум, кожна зі складових якого мислиться тільки через зв'язок з іншими елементами і через цей зв'язок і необхідність знаходить собі місце в цьому універсумі. Ця культура передбачає реактуалізацію українського формалізму. Саме формалісти зосереджуються на слові, його семантиці та смислі, слові як елементі художньої форми, що й творить витвір мистецтва з індивідуального висловлювання. **Наукова новизна.** Сформульовано виклики, перед якими стоїть літературознавча наука воєнних часів, виявлено шляхи можливого реагування на ці виклики, серед яких: уявлення про літературний твір як цілісне буття; презумпція нерозуміння – принципова відмова від будь-якої упередженості, від уявлення про те, яким має бути літературний твір, як цей автор мав зобразити той чи інший фрагмент реальності; реактуалізація заповітів формалізму – і насамперед формалізму українського. **Практичне значення.** Думки, викладені в даній роботі, можуть бути застосовані як підґрунтя для власних розмислів, а в перспективі основні положення можуть увійти до спецкурсів, присвячених сучасній культурній ситуації.

Ключові слова: літературний твір, художній світ, горизонт очікування, цілісність, суб'єктна організація, формалізм.

TRADITIONS THAT NEED TO BE PRESERVED (NON-ACADEMIC NOTES)

Elina Sventsytska

Professor Doctor Habilitatus of Philology, Visiting Professor
Università del Salento, Lecce (REPUBBLICA ITALIANA),
Piazza Tancredi, n.7 - 73100 Lecce,
e-mail: elinasvm@gmail.com

ABSTRACT

The purpose of the article is to define and consider the main values of philological culture, which should determine the continuity and preservation of literary studies of its scientific specificity. **Results.** Literary criticism, like literature, faces a threat in a situation of war: honestly reacting to the absolute outrage against humanitarian values that is taking place, it either turns into a weapon – that is, in fact, journalism, or becomes an ornament of a difficult life, fun, a rest from the hardships of life. In order to avoid turning science into journalism, one must first of all remember the ontological nature of literature. A particular study needs to combine the sense of the work's openness to the historical process with the idea of a literary work as an utterance of a fundamentally different person. And in this logic, the culture of literary analysis is to imagine a literary work as a universe, each of whose components is conceived only through connection with other, extraordinary elements, and through this connection and necessity finds its place in this universe. This culture implies the reactualisation of Ukrainian formalism. It is

the formalists who focus on the word, its semantics and meaning, the word as an element of artistic form, which creates a work of art from an individual expression. *Scientific novelty*. The challenges faced by wartime literary criticism are formulated, and ways of possible response to these challenges are identified, including the idea of a literary work as an integral being; the presumption of misunderstanding – a fundamental rejection of any bias, of the idea of what a literary work should be like, how this author was supposed to depict a particular fragment of reality; reactualisation of the precepts of formalism – and, above all, Ukrainian formalism. *Practical value*. The ideas presented in this paper can be used as a basis for one's own reflections, and in the future, the main provisions can be included in special courses on the contemporary cultural situation.

Key words: literary work, artistic world, horizon of expectation, integrity, subjective organisation, formalism.

У важкі моменти історії, коли все змінюється, коли потреба щось зробити, дати відповідь на виклики часу є високою як ніколи, дуже важливо згадати про основи, непорушні засади. Це особливо необхідно, коли час вимагає реакції різкої та швидкої, як зараз: ми переходимо в повсякденному житті на іншу мову, переїжджаємо в інші міста й навіть країни, змінюємо рід занять, розриваємо стосунки навіть із близькими родичами. Війна повністю перевернула наше життя, закинула нас в іншу реальність. І це вже трагічна банальність.

У прагненні все змінити є, звісно, своя привабливість, адже хаос, який традиційно супроводжує будь-який початок («земля ж була пуста й порожня»), – це ж не тільки набридлий нам усім безлад, а й ґрунт для порозуміння, з якого може виникнути все, що завгодно. Парадоксально, але хаос може стати єдиною надією, коли все безнадійно.

Однак мені здається, що ми ще не підійшли до цієї страшної межі. Тому важливо, роздумуючи над необхідними змінами, згадати про спадкоємність. Особливо в нашій сфері, за природою своєю консервативною, пам'ятаємо, слідом за Гегелем, що «...старе не зникає повністю, деякі його елементи зберігаються в новому, і ці збережені елементи складають основу подальшого розвитку» [4, с. 357].

Тому в цій роботі, суто неакадемічній, я зосереджуся на тому, що має бути збереженим, незважаючи ні на що, на тому, що не можна втратити за будь-яку ціну, просто щоб не перестати бути науковцями, не перетворитися непомітно на щось інше.

Стало вже майже вульгарністю цитувати фразу Т. Адорно «Писати вірші після Освенцима – варварство». Соромно писати вірші на тлі Бучі – але що тоді казати про людину, котра аналізує написане іншими, котра намагається віднайти в цьому написаному сенс, який не зводиться на жодні інші? Добре, якщо вона при цьому перебуває в діючій армії або займається волонтерством... А якщо через вік і здоров'я чи ще якісь обставини цього робити не може? У поета, принаймні, є виправдання, що нічого іншого він, як правило, робити як слід не може, що вірші – його природна реакція на обставини, що вони просто раптово викидаються з людини, як кров, яка пішла носом. А що робити літературознавцеві?

Звісно, говорити про збереження науки, коли життя під загрозою, якось анахронічно і неемпатично. Але, з іншого боку, якщо врахувати, що війна фактично триває вже десять років, і поки що не видно її кінця, необхідно подумати саме про збереження, про те, що потрібно рятувати, незважаючи ні на що. Тим паче, у мене таке відчуття, що небезпеки в літературі і в літературознавстві на цьому історичному розломі спільні.

Життєвий досвід показує, що, незважаючи на висловлювання Т. Адорно та інші подібні, література в такі моменти продовжується і навіть народжує нові шедеври, і поезія зокрема. Однак вона стоїть перед загрозою: чесно реагуючи на ситуацію, яка є абсолютною наругою над усіма цінностями, що їх несе в собі мистецтво, вона або перетворюється на зброю – тобто фактично на публіцистику, або стає прикрасою важкого побуту, забавою, відпочинком від тягот життя. Між цими Сциллою та Харибдою поетові можна пройти – але важко. Те ж саме і з літературознавством.

Що, на мій погляд, є мапою в дорозі між Сциллою та Харибдою?

Насамперед, хотілося б не забути про онтологічну природу літератури – тобто про те, що літературний твір є особливим буттям, складно організованим, таким, що має власні закони. Природно, можна по-різному уявляти, звідки виникають ці самі закони: з процесу літературної еволюції, з творчої індивідуальності, з читацького сприйняття. Однак принциповим моментом є не зводити це буття ні на яке інше – соціальне, політичне, релігійне, філософське. Дуже важливим у зв'язку з цим є зауваження Г. Х. Яусса про те, що «горизонт очікування літератури відрізняється від горизонту очікування життєвої практики» [8, с. 34].

І, знову звертаючись до паралелі між літературою і нашою галуззю науки, хочу нагадати про простежений у праці Соломії Павличко «Дискурс модернізму в українській літературі» складний шлях української літератури від народництва, яке розумілося як універсальна й ідеальна перспектива творчості, до власне модерності. Ця праця, по суті, написана й про конфлікт різних обривів очікування – самих авторів, які прагнуть створити щось принципово відмінне від попередньої глибоко вкоріненої літературної традиції, критиків, які не вбачають їй альтернативи, і багатьох інших. І непогано б, приступаючи до дослідження, потурбуватися питанням: чи відповідає мій горизонт очікування сутності літератури як мистецтва слова взагалі й реальному стану літератури в даний конкретний період – зокрема.

Ніхто не заперечує, що літературний твір за логікою тієї самої рецептивної естетики виявляється розімкненим в історичний процес, що література не функціонує в безповітряному просторі, проте в конкретному дослідженні треба поєднати відчуття цієї відкритості з уявленням про літературний твір як про висловлення принципово іншої людини, як про висловлювання людини, яка не мала уявлення про наші проблеми, з якою можна лише зустрітися, але не можна з'ясувати стосунки і тим паче звести рахунки. Вочевидь, у зв'язку з цим необхідно, знов-таки, чітко відрефлектувати свою, кажучи словами Г.-Г. Гадамера, «антиципацію смислу, яка спрямовує наше розуміння тексту», яка «не є нашим суб'єктивним актом, але визначає себе зі спільності» [3, с. 277].

Хоч як хотілося б нам наблизити до сучасного читача, особливо до студента, твори минулого, хоч як хотілося б представити їх «актуальними», потрібно, й особливо зараз, коли дуже не хочеться здаватися незалученими до того, що відбувається, кажучи словами того самого Гадамера, «виокремити і зрозуміти чужу думку як таку. Найпершою з усіх герменевтичних умов залишається, таким чином, передорозуміння, що виростає з нашої зверненості до тієї самої справи. Це вирішує питання про те, що може бути здійснене як

цілісний смисл, а тим самим і питання про застосування передбачення завершеності» [3, с. 275].

Про цілісний смисл я, природно, не можу не сказати окремо. Перш за все, поняття цілісності як втілення повноти буття, як відповіді художника в його творчому універсумі на цю повноту – аж ніяк не винахід донецької філологічної школи. Наприклад, в поемі «Про природу» Парменіда ідея повноти буття пов'язана з уявленням про нього як про ціле, причому ціле тут, найімовірніше, ще не складається з частин, а воно – їхнє джерело, спосіб породження й упорядкування. У принципі, ідея цілого – одна з корінних ідей античної філософії. І універсальний прообраз ідеї цілісності – постулат відомої «теорії гомемерій» грецького філософа Анаксагора з Клазомен, який жив у V столітті до н. е.: «У всьому міститься частина всього». А щодо літературного твору ідея цілісності сформульована в «Поетиці» Арістотеля: «І частини подій мають бути так складені, щоб під час зміни або вилучення якої-небудь частини змінювалося і приводилося в рух ціле, тому що те, відсутність або присутність чого непомітна, не є органічною частиною цілого» [1, с. 66].

У зв'язку з цим хочеться нагадати про культуру аналізу літературного твору – саме аналізу, а не інтерпретації, тобто фіксування особистих вражень, вираження власного ставлення до репрезентованої у творі події-переживання. По суті, для інтерпретатора текст є відправною точкою для переосмислення у власному контексті, це, так би мовити, самовираження за рахунок автора. І добре ще, коли це не єдино правильна інтерпретація, що продиктована релігійним або політичним монологізмом, добре, коли уможлиблюється діалог інтерпретацій. У зв'язку з цим дуже злободенно звучать слова С. Павличко, сказані ще 1999 року, задовго до всіх воєн і потрясінь, у передмові до другого видання «Дискурсу модернізму в українській літературі»: «Нарешті, найголовніша частина модернізації – толерантність, яка в нашому суспільстві дається дуже важко. Що це означає в перекладі на мову літератури? Не засудити, а зрозуміти. Не скинути класика з іконостаса, а збагнути внутрішні мотиви літературного розвитку. Не почепити на книжки ярлики і розставити їх по музейних полицях, а оживити їхні дискурси, повернути їх у вир сучасного життя» [7, с. 4].

Коли ж ідеться про цілісний аналіз твору, то ми зазвичай мислимо твір як живий організм, що виростає з малого, із зернини, за власними, притаманними тільки йому, законами. І як у людини неможливо без насильства відрізати потрібну частину і залишити поза увагою все інше, точно так і з твором. Як відомо, парадокс цілісного аналізу полягає в тому, що кожна клітинка, кожен елемент твору аналізується як такий, що зберігає всі властивості цілого, яке є багатоклітинною, багаторівневою структурою.

Тому культура літературознавчого аналізу полягає в тому, щоб уявити літературний твір як універсум, кожна зі складових якого мислиться тільки через зв'язок з іншими елементами і через цей зв'язок і необхідність знаходить собі місце в цьому універсумі. Вона полягає в презумпції нерозуміння – у принциповій відмові від будь-якої упередженості, від уявлення про те, яким має бути літературний твір, як цей автор мав зобразити той чи інший фрагмент реальності. Як мінімум необхідно зрозуміти, що саме зображує автор, а як

максимум – сприйняти твір як мову, яка народжується в процесі її створення й вивчається в процесі сприйняття.

У зв'язку з цим, на мій погляд, необхідна реактуалізація заповітів формалізму – і насамперед формалізму українського, адже, як пише С. Матвієнко, «формалістичний дискурс в Україні розгортався без бажання наслідувати когось, а виходячи із внутрішніх світоглядних та наукових потреб дослідників» [6, с. 15]. Не вдаючись у деталі, згадаємо дуже важливу думку Д. Чижевського: «У формі літературного твору немає дрібниць – саме тому, що немає „дрібниць” у грі, немає їх у ремеслі, а художній твір є гра та ремесло одночасно» [2, с. 195]. Саме тому формалізм стає складовою літературознавчої культури, центрованої на слові. Якраз формалісти зосереджуються на слові, його семантиці та смислі, слові як елементі художньої форми, що й творить витвір мистецтва з індивідуального висловлення. Слово виражає особливого роду буттєву реальність, і специфіка цієї реальності визначається її особистісним характером, якість художності пов'язана з перетворенням мовного слова автором, контекстом твору: «У художній літературі, – як у поезії, так і в прозі, – ми маємо справу з мовою, забарвленою емоційно, з мовою, що є носієм емоційних, „особистісних” смислів» [5, с. 13].

Слово в літературному творі за такого розгляду стає елементом багаторівневої, складної організації, системи – воно комусь належить (суб'єктна організація), воно перебуває в якомусь місці твору (сюжетно-композиційна організація), воно вимовлене колись і десь (просторово-часова організація), воно до чогось відсилає (контекстуальні зв'язки, інтертекстуальність). Особливо важливим, як на мене, є аналіз суб'єктної організації твору, що реалізує водночас і нероздільність автора-героя-читача, і їхнє відособлення, і на цій підставі взаємодію їхніх голосів. Адже, якщо на гребені актуальності літературознавчих досліджень з'являються імперський дискурс, колоніальний дискурс, якщо дискурс ми розуміємо, слідом за М. Фуко, як щось не сказане, приховане, таке, що перебуває всередині сказаного, як те, що прочитується між рядків («Археологія знання»), то в цій ситуації необхідно сприйняти самі рядки, а для їхнього адекватного сприйняття треба бачити різницю: у ліричному тексті – між автором та ліричним героєм, що часто-густо є іронічно-пародійною авторською маскою, а в тексті епічному – не лише між автором та героєм, а й між автором та оповідачем.

Для чого потрібна ця культура? Природно, для знаходження «точок перетину» між різними суб'єктами і різними епохами, в яких розкривається, зрештою, жива, діалогічна єдність людського буття. Вона потрібна, щоб відчувати одночасно і своєрідність кожного, і глибинну спорідненість, єдність і неподільність світу, в якому відбувається людське спілкування. Вона необхідна, щоб мислити не готовими думками, а смислами, які рухаються і розвиваються в процесі письма. І ми не побачимо ці смисли, а тим більше їхнього руху, якщо не відчуватимемо слово, його внутрішню ритміку, ціннісну напруженість, перетворювальну енергію. Тільки через це відчуття виникає причетність до тієї особливої реальності, яку один філософ назвав розумним буттям.

Але ось що мучить. Ця причетність нікого не врятувала, хоча, як свого часу сказав професор М. М. Гіршман на одній із конференцій, «літературо-

знавець зрештою має працювати на те, щоб не допустити війни – громадянської і світової». Літературознавство допустило. Втім, як і література, яку воно начебто знає. Щодо літератури – очікування перетворення людської природи і світу обґрунтовані, хоча й утопічні. Адже ми, будучи хоч і кваліфікованими, але читачами, успадковуємо властиву ще XIX століттю ідею впливу літератури на життя, шукаємо в більш сучасній літературі нові способи цього впливу. З іншого боку, цілком очевидно, що вплив цей обмежений і можливий тільки щодо тих, хто внутрішньо підготовлений до нього. Тобто прагнення це заздалегідь приречене, результат його недосяжний. І тому література є постійним ударянням об межі – етичні та естетичні, естетичні та релігійні, між життям і буттям, між «я» та «іншими». І тільки в цьому ударянні література живе, а окремі автори – або розбиваються, або опиняються в порожнечі. Уся література від кінця XIX і допочатку XXI століття – досвід саме такого – больового – буття. У цій ситуації безперервного болю природним чином виникає втома, втома породжує прагнення повернутися до минулого й відомого, навіть якщо в тому минулому література втрачає свою мистецьку специфіку, що, напевно, треба визнати нормальним, хоч і вкрай небажаним. З одного боку, все зрозуміло: в ситуації кризи, в ситуації стояння перед невідомістю, що загрожує самим основам нашого існування, треба все ж таки знайти точку опори. А людське пізнання завжди спрямоване на впізнавання нового на тлі й у порівнянні з уже відомим, тому й здається: закінчитися повинний новий, невідомий стан культури, а початися – старий, відомий. Але проблема полягає в тому, що далеко не всі концепції мають бути втілені в реальності. Зовсім не обов'язково «казку зробити правдою», і навіть «Кафку зробити правдою», є такі казки, які, втілюючись у життя, обертаються Кафкою.

Я розумію елементарність того, що я кажу, але, на жаль, постійно помічаю, що в кризові часи саме ось ці принципові й начебто природні установки дають збій. І особливо доречно говорити про це зараз, коли стало очевидно, що на зміну індивідуалістичній свідомості не прийшла, як хотілося б, свідомість діалогічна, коли навпаки, куди не подивися, діалог виявляється лише декларацією, навіть радше утопією, а багатоголосся реального буття обертається багаром, що озвучує наростання індивідуалізму.

Завершуючи свої роздуми, хочу сказати, що прагнучи цілком виправдано змін, необхідно прагнути й наступності. Тому що без почуття спадкоємності ми приречені на повторення – повторення того стану гуманітарної культури, який привів нас до кризи, що переживається. І в тому, щоб не допустити ментального повернення в СРСР, ми, що називається, на передньому краї. Адже СРСР – це не цілі та ідеї, а методи і засоби мислення. А ми, слідом за літературою, формуємо, зокрема, й уміння мислити творчо і самостійно, артикулюючи те, про що заведено мовчати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Поетика. Про мистецтво поезії. Київ: Мистецтво, 1967. 142 с.
2. Чижевский Д. О «Шинели» Гоголя. *Современные записки*. Париж, 1938. № LXVII. С. 172–195. URL: <https://docs.google.com/file/d/0B08VLQBgFA-8QVVvNmHhOGREem8/view?resourcekey=0-D85A4c8LjqJMiYxU6oe63Q> (дата звернення: 12.09.2024).

3. Гадамер Г.-Г. Герменевтичне значення часової відстані. *Истина і метод: Основи філософської герменевтики*. Київ: Юніверс, 2000. Т.1: Герменевтика І. С. 270–279.
4. Гегель Г. В. Ф. Наука логіки. Енциклопедія філософських наук. Мала логіка / укладач Б. Лис. Київ : Ліра К, 2023. 372 с.
5. Костенко Н. Українське віршування ХХ сторіччя. Київ : Либідь, 1993. 230 с.
6. Матвієнко С. Дискурс формалізму: український контекст. Львів: Літопис, 2004. 144 с.
7. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : монографія. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Либідь, 1999. 447 с.
8. Яус Г. Р. Досвід естетичного сприйняття і літературна герменевтика : пер. з нім. Р. Свято і П. Тарашук. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2011. 624 с.

REFERENCES

1. Aristotle. (1967), *Poetics. On the Art of Poetry* [*Poetyka. Pro mystetstvo poezii*], Mystetstvo, Kyiv, 142 p. (in Ukrainian).
2. Chyzhevsky, D. (1938), “On Gogol’s ‘Overcoat’” [“O ‘Shyneli’ Hoholia”], *Sovremennyye zapiski*, No. LXVII, Paris, pp. 172-195, available at: <https://docs.google.com/file/d/0B08VLQBgFA-8QVVvNmHOGREem8/view?resourcekey=0-D85A4c8LjqJMiYxU6oe63Q> (accessed 12.09.2024). (in Russian).
3. Gadamer, G.-G. (2000), The hermeneutical meaning of temporal distance, *Truth and method: Foundations of philosophical hermeneutics* [Herменевтичне значення chasovoi vidstani, *Istyna i metod: Osnovy filosofskoi hermenevtyky*], Vol.1: *Hermeneutics I*, Universe, Kyiv, , pp. 270-279. (in Ukrainian).
4. Hegel, G., in Lys B. (Comp) (2023), *Science of logic. Encyclopedia of philosophical sciences. Small logic* [*Nauka lohiky. Entsyklopediia filosofskykh nauk. Mala lohika*], Lira K, Kyiv, 372 p. (in Ukrainian).
5. Kostenko, N. (1993), *Ukrainian poetry of the twentieth century* [*Ukrainske virshuvannia XX storichchia*], Lybid, Kyiv, 230 p. (in Ukrainian).
6. Matvienko, S. (2004), *Discourse of Formalism: Ukrainian Context* [*Dyskurs formalizmu: ukrainskyi kontekst*], Litopys, Lviv, 144 p. (in Ukrainian).
7. Pavlychko, S. (1999), *Discourse of Modernism in Ukrainian Literature: monograph*, 2nd edition, revised and supplemented [*Dyskurs modernizmu v ukrainskii literaturi: monohrafiia*] Lybid, Kyiv, 447 p. (in Ukrainian).
8. Yaus, G.R. (2011), *Experience of Aesthetic Perception and Literary Hermeneutics*, trans. from German by Svyato, R. and Tarashchuk, P. [*Dosvid estetychnoho spryiniattia i literaturna hermenevtyka*, per. z nim. R. Sviato i P. Tarashchuk], Solomiya Pavlychko’s publishing house “Osnovy”, Kyiv, 624 p. (in Ukrainian).

